

К. В. Івангородський

**ПРОЯВИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ В
КОНТЕКСТІ МІЖСПІЛЬНОТНИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО
ХАНСТВА (XV – XVII СТ.)**

Для онтологічного майбутнього сучасної української нації неабияке значення має здатність її титульної української спільноти підтримувати нормальні взаємини з рештою неукраїнських її конгломератів у межах держави Україна. Тим паче, що історичний досвід свідчить якраз про переважання тенденції пошуку українцями діалогу зі своїми сусідами, наприклад кримськими татарами. Водночас аналіз українсько-кримських міжспільнотних взаємин, скажімо за доби середньовіччя та ранньомодерного часу, поки що не вийшов на рівень остаточної інтерпретації. Щоправда останнім часом намітилися й істотні зрушення в цій галузі вітчизняної гуманітаристики. Зокрема переосмислення концептуальних засад дослідження взаємин української та кримськотатарської спільнот на етапі XV – XVII ст. відображено в роботах таких сучасних фахівців, як В.Возгрін, О.Галенко, Я.Дашкевич, О.Пріцак, Н.Яковенко.

Однак і надалі залишається чимало питань, пов'язаних із дослідженням цієї важливої складової української історії. Їхнє вирішення вимагає значної консолідації зусиль учених різного профілю. Проте й аналіз окремих сторінок не позбавлений евристичного сенсу. Основним же завданням цієї розвідки є спроба нарису цілісної картини проявів сутнісних етносоціальних трансформацій української та кримськотатарської спільнот упродовж означеного періоду внаслідок активної контактної взаємодії в межах цікавого з історичного погляду етногеографічного феномену, що далі частіше визначається дослідниками як «Великий Кордон»¹.

Реконструювати етносоціальні процеси та трансформації в контексті міжспільнотних взаємин у повному обсязі завжди складно. В нашому ж випадку це завдання ускладнюється низкою обставин. До них слід віднести нестабільність сучасної теоретично-методологічної основи таких студій, невизначеність категоріальних принципів, специфіку етнічних і етносоціальних процесів доби середньовіччя та раннього нового часу, слабкість і недослідженість джерельної бази. Водночас, не ставлячи собі за мету здійснити подібну реконструкцію етносоціальних трансформацій у повному обсязі в контексті україно-кримських міжспільнотних взаємин, ми все ж спробуємо, бодай частково, вичленувати сферу та прояви цих трансформацій, що, з іншого боку, дозволить проаналізувати динаміку та значення цієї проблеми у вигляді певної цілісності.

Безумовним фактором міжспільнотних взаємин кримських і ногайських татар зі спільнотою українців упродовж XV – XVII ст. виступала унікальна зона етнічного контактування, що відома як територія з різними назвами: «Поле», «Дике Поле», «Степ», «Великий Кордон». Незважаючи, проте, на всю геодетермінічну дію в етносоціальних трансформаціях у зазначений час, цей феномен доцільніше інтерпретувати передусім не як причину, а як результат і прояв міжетнічних контактів із наступним впливом на етносоціогенез спільнот, які контактували. Іншими словами, Великий Кордон був не лише причиною етносоціальних процесів, а й сам ними виступав. Це свідчить також про значну різноманітність і складність його функцій в етноісторичному контексті.

Феномен «Поля» можна пояснити, насамперед, етносоціальною «нетиповістю» тих спільнот, які контактували в його межах, а також своєрідними природними маркерами, котрі підсилювали і без того відчутну етносоціальну диференціацію. Ця етноконтактна зона була представлена передусім геополітичними (різні держави, спільноти яких вступали у контакт),

соціально-економічними (осілі, кочові, напівкочові спільноти), конфесійними/«цивілізаційними» (іслам, шаманізм, православ'я, католицизм), етнічними (спільноти, що на початковому етапі контактування взагалі були відчутно відмінними в антропологічному/расовому типах) маркерами. Зрештою, природно-географічні особливості основних ареалів життєдіяльності контактуючих спільнот, які умовно можна поділити на Північ – Південь. Поєднання цієї вісі з віссю Схід – Захід (у «цивілізаційному» та етносоціальному контекстах) зумовлювало фактично статус Великого Кордону як зони відчутної метисації обох контактуючих спільнот. А що вони таки контактували між собою в етносоціальній площині, є безсумнівним явищем.

«Перед нами, – відзначає Н.Яковенко, – неначе гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів – руського і татарського – переміщується то на користь однієї, то на користь іншої сторони. В епіцентрі її, на буферній порубіжній смузі між кочовою і хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етноконтактна зона. Цей мобільний пояс-амортизатор не переймається етнічними та релігійними упередженнями. Нічий люди на нічій землі – ось головна суть дітей поля, які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову і звичаї, збройні навички й спосіб мислення»². На наш погляд, така інтерпретація досить влучно характеризує феномен Великого Кордону. І потрібно підкреслити ще й таку специфіку, як відсутність тут етнічної домінанти, що за безумовного просторового наближення цих етносів створювало для них цілком однакові умови міжспільнотних взаємовпливів.

Причому, як відомо, подібна специфіка фактично була закріплена свідомою «практикою» ще з XIII ст. Тобто з часів, коли між руськими князівствами й власне Ордою встановилася своєрідна нейтральна «сфера впливу» без чітко відмежованого адміністративного кордону, що використовувалася обома сторонами у господарських потребах і надовго пережила свій час. Її відгомонам, як доводить Н.Яковенко, аж до кінця XVI ст. були періодичні легальні кочування татар у «Литовській землі», а з руського боку – так звані «уходи» порубіжних міст, куди міщани виїжджали на промислове полювання, бджільництво, рибальство. Як у тогочасній свідомості сприймалася ця буферна зона, добре видно зі слів одного із кримських ханів, який на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкраї простори на південь від Канева й Черкас: «То земля не моя і не твоя, лишень Богова»³.

Водночас це не була земля якихось «транзитних» трансформацій, що впливає з відомої концепції про «Україну між Сходом і Заходом». Тим паче не була вона якимсь «щитом» від кочового наступу, котрий нерідко для підсилення упередженості «одягається» дослідниками цілком несправедливо в шати «ісламського джихаду». У цьому плані більш правильно є думка В.Смолія, згідно якої, Україна у феномені Великого Кордону постає не в якості якогось «буферного плацдарму між Сходом і Заходом», а цілком окремим об'єктом (а, на наш погляд, навіть окремим етносоціальним організмом) – «творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату»⁴. Слідом за С.Рудницьким, «можна відзначити цю територію й як “країну кордонів”»⁵, а радше маркерів, які з одного боку, не дозволяли відбуватися тут процесам активної етнічної метисації, а з іншого, обмежували домінування чийось етнокультурних особливостей, які «вживлялися» в обидві спільноти повільно й з відчутними трансформаціями, що дозволяло сприймати їх не як запозичення, а як органічні елементи «власної» спільноти.

На нашу думку, така специфіка акультурації кримськотатарської й української етносоціальних спільнот зумовила цікавий парадокс в історіографії, коли прояви міжспільнотних взаємовпливів вважаються за цілком властивий природний компонент тієї чи іншої спільноти (скажімо, хоча б козацтво). Тому й окреслюється «вельми характерний нюанс», котрий з погляду Н.Яковенко, «виявився на диво живучим, протривавши *mutatis mutandis* в українській науковій думці аж до сьогодні. Йдеться про наполегливий «західний» акцент, відшукування в історії та культурі України лише елементів споріднення з Європою»⁶. Однак, зважаючи на це, варто сьогодні також усвідомити, що і Крим, у свою чергу, був

«переплетенням цивілізацій» і не в останню чергу (якщо не в першу) завдяки контактам саме з українською спільнотою, і не лише на етапі XV – XVII ст., а й раніше, і пізніше. Так само як і в процесі історичного розвитку українців.

Прояви ж етносоціальних трансформацій внаслідок взаємовпливів двох спільнот помітні вже й у XVII ст. Зокрема, в творі турецького мандрівника в Криму Е.Челебі можна виділити досить характерні щодо цього записи: «Але історики арабські й автор “Книги коштовностей” святий Мух’ї ед-Дін Арабі називають острів Кримський і землю непокірних козаків [єдиною] країною – Солгат»; «Багато сотень християнських народів – це татари, що виродилися, так написано»; «У давні часи її (фортецю Сар-Кермень (Херсонес) – К.І.) побудували польські королі. Тут один із синів польського бея не зміг ужитися з братом, і син польського бея на ім’я Михайло втік до московського короля...»⁷. Отже, перенесення татарських титулів, сприймання християн за колишніх татар, а Великого Кордону як спільної території у свідомості тогочасних людей були, на наш погляд, яскравим сегментом процесу взаємовпливу на етапі, який досліджується.

Потрібно погодитись і з Я.Дашкевичем, що Великий Кордон «в минулому – не уявний вияв географічного або геополітичного детермінізму, а історична реальність»⁸. Причому необхідно також усвідомлювати, що «Великий Кордон» не був якоюсь чітко окресленою межею, а виступав як етногеографічний феномен. До речі, на це звертав увагу ще І.Лисяк-Рудницький, який зокрема відзначав: «Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званім “диким полем”. Ця лінія була дуже мінливою і динамічною. Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель»⁹.

Однією зі специфічних ознак Великого Кордону була його, так би мовити, етносоціальна розмитість, яка не дозволяла котрійсь із спільнот домінувати в діалозі. Зокрема, ще німецький дослідник козацтва Г.Штокль поставив проблему «пограниччя» як суспільно-історичного явища інтернаціонального масштабу, що характеризується специфічними умовами й організацією життя в постійній непевності¹⁰. Тому, як стверджує Я.Дашкевич, «непроникливого бар’єру не було», оскільки контури Великого Кордону постійно розмивалися з обох сторін¹¹.

Однак процес взаємовпливів кримськотатарської та української спільнот не розпочався на «порожньому місці». Тут слід пригадати значення для Русі ще Тмутороканського князівства. Виходячи з дослідження кавказького епосу, скажімо, Б.Рибаків стверджує, що на Кавказі взагалі вже в середині I тисячоліття знаходилися значні масиви слов’ян, які зберігали епічні твори щодо подій у Причорномор’ї та на Дунаї. З іншого боку, це, а також утворення Тмутороканського князівства, зумовлювали тісні етносоціальні контакти русів і касогів (адигів). З появою в XII ст. у Великому Степу половців (кипчаків), відкривається вже нова сторінка спілкування мешканців українських земель із «кочовим Сходом». Саме з цього часу ідентифікуються і значні еміграційні потоки степняків («чорні клобуки») у межах Середньої Наддніпрянщини. Тому, на нашу думку, і поява згодом «монголо-татар» в середині XIII ст. не стала для населення Русі етнокультурним шоком, про що, зокрема, засвідчує співпраця з ними, скажімо, «слов’ян»-бродників.

Однією з найпомітніших і найважливіших етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні впродовж XV – XVII ст. слід визнати появу та генезу української козащини. Адже мало сумнівів викликає та обставина, що, зрештою, ідея козацтва народилася саме в Степу. Водночас те, що козацтво як явище не було «винаходом» українського етносоціального організму і сьогодні не такий уже й відомий для декого факт. Сягаючи ж Середньої Азії, вбираючи степи південної Волги, Криму, ареал козащини бурхливо розвивався і в Причорномор’ї, і в українських степах¹². Отже, безсумнівно, що й українське козацтво постало далеко не без «ісламського орієнту».

З огляду на останню тезу, не таким уже й дивним нелогічним виступає факт

.....
ідентифікації деякими сучасниками тогочасного козацтва саме як мусульманського конгломерату (!) Подніпров'я. Наприклад А.Теве, автор «Всесвітньої космографії» (1578), характеризує «дніпровських черкасів» безапеляційно як мусульман, між якими «немає жодних християнських пристанищ»¹³. Водночас і посланець польського короля Стефана Баторія до дніпровських козаків, львівський каштелян Ян Сеннинський відзначав стосовно козацтва, що «релігія їхня передусім магометанська (religio apud eos magna ex parte Machometana)»¹⁴. Досить часто сучасники плутали українських козаків із татарами, що також можна вважати непрямим проявом міжспільнотного взаємовпливу. Так, наприклад, український літописець Йоахім Єрлич у таборі під Хотиним (1621) одного разу занотував: «Надвечір виникла тривога, [бо] підійшли запорожці, яких прийняли за татар»¹⁵. У цей же час (середина першої половини XVII ст.) і французький автор Курменен досить оригінально відмежовує козаків від поляків: «...ті ж люди, що живуть ближче до Туреччини й Малої Татарії і називаються козаками, за спорядженням і виглядом схожі на турків і татар...»¹⁶.

Разом з тим, ми зовсім не схильні твердити, ніби українське козацтво було цілком ідентичне тюркському. Більше того, ми переконані, що саме на українському ґрунті цей соціальний феномен Степу виявився найбільш «живучим». Крім цього, незаперечним є і те, що тільки завдяки українській «осілій основі» на Великому Кордоні виникло не менш феноменальне утворення – Січ Запорізька. Натомість у переважно кочовому тюркському козацтві поява такого суспільного інституту була практично неможлива. Хоча при цьому Січ не могла відразу стати й суто «національною» вже тому, що на Великому Кордоні існували досить тривалий час власні закони та закономірності життєдіяльності, котрі цілком усвідомлювалися його тогочасними мешканцями.

З іншого боку, така специфіка порубіжжя принаймні українського, сприяла і зростанню відчуття етнічної осібності не лише від тюркських сусідів, а й на решті етноконтактних смуг українського етнічного ареалу тих часів. І це також відіграло істотну роль у етносоціальних трансформаціях української спільноти. Причому «основним ядром, де етносоціальні процеси відбувалися найінтенсивніше, стало Середнє Подніпров'я»¹⁷. Тому насамперед порубіжжя Південної Київщини з його домінуючим козацтвом виступило фактично в якості і збирача, і «творця нової нації» українців, а отже, органічно вплітало в нову (а радше таку, що оновлювалася) етносоціальну ідентичність українців ті «східні елементи», що відтепер ставали не запозиченням, а «національною» /етносоціальною/ специфікою всієї української спільноти.

Окрім сфери так званих суб'єктивних ознак оновленої української ідентичності, прояви міжспільнотних взаємин можна відзначити й у більш «візуальних» трансформаціях, передусім з огляду на етнODEMOГРАФІЧНІ процеси. Адже кілька століть активного спілкування між українською та кримськотатарською спільнотами у межах і України, і Кримського ханства не минули в антропологічному відношенні безслідно. Безпосередньо щодо України, то кількість татарських переселенців точно визначити практично неможливо, внаслідок їхньої асиміляції в межах Великого Кордону. Водночас про значущість цих допливів свідчать чисельність тут тюркської антропонімії, що зафіксувалося в джерелах, і дані гематологічного аналізу (тобто ДНК) сучасних українців. Істотний вплив на етносоціогенез кримськотатарської народності робили й українські переселенці в Криму. Причому потрібно підкреслити, що тут вони з'являлися не тільки через «систему ясиру». Водночас міжетнічні шлюби взагалі зумовили появу в Кримському ханстві значного прошарку метисів або так званих «тумів».

Міжспільнотні взаємини української та кримськотатарської спільнот проявилися й у етнокультурних трансформаціях, на що також неодноразово зверталася увага дослідниками. Так, скажімо, Великий Кордон, на думку О.Пріцака, як і кожне пограниччя був «вагітний», з одного боку, злиттям багатств різних міфічних і релігійно-культурних традицій, а з іншого, – суперечностями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи¹⁸. Ми маємо визнати, що в українському ментальному полі присутні сегменти як мінімум трьох

«цивілізацій» – православної, західноєвропейської та ісламської. Причому ці переплетення нерідко визначали й етносоціальну специфіку української спільноти, й набирали вигляду певних «цивілізаційних нетиповостей». Щодо останніх ми пропонуємо визначення «етносоціальні химери», тобто явища, котрі також стали реальністю внаслідок тісних і динамічних міжспільнотних взаємин у даному разі українців і татар, й які мали вплив на етносоціальні трансформації цих спільнот.

Значні прояви «етносоціальних химер» спостерігаються й серед татарської народності Кримського ханства, зумовлені передусім впливами християнства. Згадуваний уже турецький мандрівник Е.Челебі писав зокрема, що в Акмечеті (сучасний Сімферополь – К. І.) були дервіші, мусульманські ченці, які захоплено розповідали йому про матір «пророка козаків» Ісуса. Це чимало здивувало правовірного мусульманина, тому він заключив: «ось, душа моя, які там є суфії». Натомість записки судацького синаксара ще XIII – XIV ст. фіксують на території Криму значну кількість татар-християн¹⁹. Як відомо, наприклад, кримський хан Сахіб-Гірей був народжений християнкою, а згодом і одружений на християнці. Водночас у татар, як зауважував Михалон Литвин, «однаково і всі міністри..., євнухи, секретарі та відомчі люди, а також воїни... походять із нашої [української] християнської крові»²⁰.

Безперечно, обидві спільноти, що досить активно контактували в межах Великого Кордону, мали не такий уже й опосередкований вплив на етносоціальні трансформації одна одної, як видається на перший погляд. Проте варто також пам'ятати, що це лише невеликий пласт питань, пов'язаних із аналізом запропонованої проблематики. Отже, потрібне подальше наукове ґрунтовне й об'єктивне, а головне – неупереджене дослідження. Тільки за таких умов вдасться остаточно подолати той пласт фахової та суспільно-побутової стереотипності негативного спрямування на сутнісні характеристики обох етносоціальних організмів – українського та кримськотатарського – в історичній динаміці їхньої взаємодії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Більш дет. про це див.: Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.; 2. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 112.; 3. Там само – С. 108.; 4. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 5.; 5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – К., 1994. – С. 116.; 6. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 340.; 7. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996. Курсив у цитатах наш; 8. Дашкевич Я. Великий Кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність: Тези доповідей міжнародної конференції. – Черкаси, 1999. – С. 6.; 9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 4.; 10. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S. 13 – 14; Цит. за: Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 35.; 11. Дашкевич Я.Р. Україна на межі... – С. 37.; 12. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 109.; 13. Яковенко Н.М. Нарис історії... – С. 116.; 14. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 22.; 15. Jerlicz J. Latorisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – S. 7.; 16. Courmenin, baron de Hayes. Voyage de Levant. – Paris, 1624. – S. 286; Цит. за: Наливайко Д.С. Вказ. праця. – С. 114.; 17. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Кондуфора та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 488.; 18. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 59.; 19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 297.; 20. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 20 – 21.

М.І. Кабачинський

КОЗАЦТВО НА ОХОРОНІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ

Історія свідчить, що однією з найважливіших функцій життєдіяльності запорозького